

İKTİSADÎ FAALİYETİN KELÂMÎ YORUMU

Hulusi ARSLAN (*)

Özet

Bu çalışmada klasik kelimcilerin iktisadî faaliyetlere ilişkin görüşleri incelenmektedir. Bu konudaki yaygın kelâmî yorumların ilâhî irade ve yaratmayı esas aldığı, insanın emek ve çabasını yeterince yansıtamadığı görülmektedir. Bu görüşler makalede çeşitli açılardan değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik faaliyet, rızık, fiyat

Interpretation of Economical Action in Kalam

Abstract

In this study, ideas of classic theologians about economical actions were studied. It was noticed that they based their common interpretations on divine will and creation, and that their common interpretations was not able to reflect sufficiently human works and effort. In the study, the mattes, was studied again but according to needs of our age.

Key Words: Economical aktivite, food, price

*) Dr., İnönü Üniv. İlahiyat Fak.
(e-posta: harslan@inonu.edu.tr)

Giriş

İktisadî faaliyetler, ferdî ve sosyal yaşamın vazgeçilmez unsurlarındandır. Diğer tüm faaliyetler gibi, ekonomik faaliyetler de, İslam açısından, insanın dünya ve ahiret mutluluğuna yönelik bir vasıtadan ibarettir. Ne var ki bu vasıtanın, uzunca bir süreden beri, Müslüman toplumlarda işlevsiz kaldığını söylemek yanlış olmaz. Zira, İslam dünyasının, belli bir dönemden sonra pek çok bakımdan gerileme sürecine girdiği, bugün hala bu süreçten kurtulamadığı bilinmektedir. Şüphesiz bunun nedenlerine ilişkin pek çok şey söylenmiştir¹. Bunlardan bizi en çok ilgilendiren, inanç ve düşünce dünyasına ilişkin nedenlerdir. Bu bağlamda, yanlış tevekkül ve kader inancının, Müslümanları zihni ve amelî durgunluğa sevk ettiği yönünde yaygın bir kanaat vardır. Gerilemenin nedeni, tek başına böyle bir inanca bağlanamayacağı gibi ona tamamen sırt çevirmek de doğru olmaz. Çünkü insan eylemleri, normal şartlarda, faillerinin inanç ve düşüncelerini yansıtır.

Konuya ilişkin gündeme getirilen hususlardan birisi, Mutasavvıfların bu dünyaya yönelik algılamalarıdır². Ülgener'in tespitleriyle ifade edecek olursak, dünya işleriyle ibadeti dengeleyen, "gündüz iş, gece zikir ve ibadet" anlayışını benimseyen bazı sûfî yönelimler olmasına karşın, bunların etkileri sınırlı kalmış, dünya işlerini umursamaz, pasif ve uysal bir insan tipini ortaya çıkaran sûfî ahlâkı daha baskın olmuştur³. Yine bu bağlamda fakirliğin güzelliğini, az rızıkla yetinmenin gerekliliğini, miskinliğin faziletini, ahireti kazanmak isteyenlerin dünyayı bırakması gerektiğini vs. belirten pek çok söz, hadis olarak uydurulmuştur⁴.

Benzer bir şekilde, halk arasında yaygın deyimlerde⁵ ve geleneksel eserlerimizde, ezeli yazgıyla taksim edilmiş, çalışmayla asla değişmeyecek bir rızık anlayışının izdüşümlerine rastlamak mümkündür. Sözgelimi, bu eserlere göre, dünya sevgisi, büyük günahlardandır⁶. "Rızıklar, taksim edilip gerekli bütün işler bitirildiğinden, bundan sonra müttaki kimsenin takvası, rızıkını artıramadığı gibi facirin kötülüğü de onu azaltmaya güç yetiremeyecektir. Bundan dolayı rızık istemek ve onu elde etme yollarına yönelmek

1) İslam dünyasının gerileme sebepleri hakkında bkz. Muhammed İkbal, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, çev. Ahmet Asrar, İstanbul-1984, s.204-206; Subhi el-Mahmasânî, "Müslümanların Geri Kalmaları ve Kalkınmaları, İslam'ın Muasır İçtimai İhtiyaçları Tatmin Kabiliyeti", *İslam Üzerine Düşünceler*, Ankara 1991, s.136 vd; Süleyman Uludağ, "Gelişme ve Çöküntü Sebeplerinin Medeniyet ve Kültür Açısından Değerlendirilmesi", *İslam Üzerine Düşünceler*, s.172-175.

2) Tasavvuf edebiyatında rızık, kanaat ve tevekkül gibi kavramların izahlarında, ağırlıklı olarak, rızıkların paylaştırıldığı, taleple bunun değişmeyeceği, dünya işlerinin umursamazlıkla yapıp var olanla yetinilmesi gerektiği vb. düşüncelere yer verilir. Bkz. Abdülkerim el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, Beyrut 1990, s.44,160-163; Ebu Abdîrrahman, es-Sülemî, *Tasavvufun Ana İlkeleri (Sülemî'nin Risâleleri)* çev. Süleyman Ateş, Ankara 1981, s.87-89, 149.

3) Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din (İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı)*, İstanbul 1981, s.73 vd.

4) Saffet Sancaklı, *Hadislerde Fakirlik ve Zenginlik Problemi*, İstanbul 2003, s.222-231.

5) Bkz. İlhami Güler, *Allah'ın Ahlâkiliği Sorunu*, Ankara 1998, s.20-21

6) Hatice Kelpetin Arpaguç, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı ve Kaynakları*, İstanbul 2001, s.344.

gereksizdir. Çünkü rızık, taleple artmadığı gibi, talebi terk etmekle de azalmaz. O, levh-i mahfuzda nitelikleri ve zamanı belirlenip yazılmış ve takdir edilmiştir. Yazılan bozulmadığı gibi, Allah'ın hükmü de değişikliğe uğramaz.”⁷

İşte bu çalışmada, klasik kelimcilerin, ekonomik hayata ilişkin yorumları bu açıdan incelenecektir. Acaba Kelamcılarının rızık ve fiyatlarla ilgili görüşleri, yukarıda anlatılan türden, ezelden belirlenmiş, taksim edilmiş ve çalışmayla asla değişmeyecek bir rızık anlayışına yol açabilecek bir mahiyette midir? Eğer böyle ise, dini metinlerden bu sonuca varmak mümkün müdür? Dini metinlerden böyle bir sonuca varmak mümkün değilse, literal manaları, rızıkın Allah tarafından taksim edildiğini ifade eden Kur'an ayetlerini nasıl anlamak ve yorumlamak gerekir? İşte bu çalışmada, cevabı aranacak temel sorular bunlardır. Bunun için, önce klasik kelimcilerin görüşlerini inceleyecek, sonra meseleyi Kur'an bağlamında değerlendirmeye çalışacağız.

A. KLASİK KELAM EKOLLERİNE GÖRE İKTİSADÎ FAALİYETLER

Hemen belirtelim ki, kelimcilerin konuyu ele alış tarzı, tabîî olarak modern iktisatçılardan farklıdır. Zira kelimciler, meseleyi daha ziyade teolojik düzlemde ele almışlardır. Dolayısıyla “rızık” ve “fiyat” gibi iktisatla ilgili hususlar, Allah'ın ilim, irade, yaratma ve adaletiyle alakası bakımından Kelâma konu olmuştur. Klasik kelimcilerin bu görüşlerini, “rızık” ve “fiyat” ana başlıkları altında incelemeye çalışacağız.

1. RIZIK MESELESİ

Türkçede azık, bağış nasip, yenilen içilen, faydalanılan şey manasına gelen rızık⁸ kelimesi, Arapçada genel olarak “kendisinden yararlanan” anlamına gelir⁹. İsfahanî'ye göre, rızık bazen dünyevî yahut uhrevî nimet ve bağış, bazen nasip, bazen de kendisiyle gıdalanılan şeyler manasına gelir¹⁰. Genel manada, insanın faydalandığı her şeye rızık denebilir. Kelimenin kavramsal anlamı ise kelâmî ekollerin kendi prensiplerine göre değişiklik arz etmektedir.

a) Mutezile

Kadı Abdulcebbar'a göre¹¹ rızık, faydalanılabilir olan ve bir başkası tarafından faydalanılması için engel konulmayan şeylerdir¹². Anlaşılacağı üzere, rızık tanımında gözetilen ilk şart “faydalanılabilir” olma niteliğidir. Bu sebeple Kadı Abdulcebbar'a göre,

7) Arpaguç, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı ve Kaynakları*, s.118.

8) *Türkçe Sözlük*, TDK Yay., Ankara 1982, s.672; Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul 1989, s.838

9) İbn Manzûr, Cemâluddîn, Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânu'l-Arap*, Beyrut, t.y., X, 114; Fîruzâbâdî, Muhammed b. Yakûb, *Kâmusu'l-Muhîr*, Beyrut 1993, s.1144.

10) İsfahânî, Râğîb, *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'an*, Beyrut t.y., s.194.

11) İlk Mutezilî kaynaklar elimizde olmadığı için Mutezilenin konuyla ilgili görüşlerini ağırlıklı olarak Kadı Abdulcebbar'ın eserlerinden inceleyeceğiz.

12) Kâdî Abdulcebbar, Ebu'l-Hasan b. Ahmed el-Hemedânî el-Esedâbâdî, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, Kahire 1996, s.784; *el-Muğnî fî Ebvâbi'l-Tevhîd ve'l-Adl*, Kahire 1965, XI, 27.

yalnızca yenilip içilen şeylere değil, aynı zamanda, kendisinden faydalanılabilen her şeye rızık denir¹³. Rızkın bu genel tanımını Kadı Abdulcebbar mutlak rızık olarak isimlendirir¹⁴. Ona göre, **mutlak rızık**, her hangi bir tahsis söz konusu olmadan kulların genel olarak faydalanma hakkına sahip olduğu şeylerdir. Mesela, su, ot, av ve denizden çıkarılan şeyler umurun rızıkıdır. Bunları kimse tekeline alamaz. Bunları elde eden insanın ondan faydalanması uygun ve güzeldir¹⁵. Kadı Abdulcebbar'a göre, bir de **muayyen rızık** vardır ki bu, kişinin sahip olduğu malları ifade eder. Miras, alışveriş ve hibe gibi değişik yollarla bu tür rızıklara sahip olmak mümkündür. Kadı Abdulcebbar, mutlak ve muayyen rızık ayırımının hayvanlar için de geçerli olduğunu söylemektedir¹⁶.

Kadı Abdulcebbar'a göre bir şeyin rızık olarak tanımlanması için gereken ikinci şart, *kendisinden faydalanılması hususunda her hangi bir engelin bulunmamış olması*¹⁷, yani helâl ve meşru yollardan elde edilmesidir. Buna göre rızık, Allah'ın izin verdiği, helâl kıldığı ve kendisine şükredilmesini emrettiği şeylerdir. İzinsiz bir şekilde haram yollarla elde edilen bir mal, gerçekte bir başkasının rızıkıdır¹⁸. Eğer Allah Teâlâ haramı rızık olarak vermiş olsaydı, onu kaza, takdir ve kısmet yapmış olması da icap eder, bu durumda ise kaderden olan bu haram malın yenilmesine rıza göstermemiz gerekirdi¹⁹. Mutezili düşünceye göre, Allah'ın insana bahsettiği rızıklar, helâl olarak takdir ettikleridir. Haram ise, gasptır, hırsızlıktır. İnsan tarafından gerçekleştirilmiştir, onda Allah'ın takdiri ve kazası yoktur²⁰.

Kadı Abdulcebbar, bütün rızıkların Allah'a izafe edilmesi gerektiğini söyler. Çünkü, faydalanılacak malzemeyi, aleti ve vasıtayı yaratma işi yalnızca Allah'a aittir. İnsanın tabiatında var olan cisimleri, renkleri, tatları, kokuları ve diğer faydaları yaratması mümkün değildir. İnsanların faydalanmaları için bütün bunları yaratan Allah'tır²¹. İnsanın herhangi bir dahli bulunmadığı bu tür rızıklar, yalnızca Allah'a izafe edilebilir. Miras, hibe ve her hangi bir tedbire başvurmadan insana ulaşan rızıklar da yalnızca Allah'a izafe edilmelidir²². İnsanın kendi emek ve çalışması veya başka insanların vasıtasıyla elde edilen rızıklarda, faydalanma veya faydalandırma işi bizzat insanlar tarafından yapılırsa dahi, burada da yine Allah'ın yarattığı pek çok vasıta bulunmaktadır. Bu sebeple bütün rızıkları

13) Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XI, 32.

14) Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 784.

15) Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XI, 27.

16) A.g.e., 784-785.

17) Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 784; *el-Muğnî*, XI, 27.

18) Eşarî, *Makâlât*, Beyrut 1995, II, 322; Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XI, 35; Kâsım b. Muhammed, Ali ez-Zeydî el-Mutezili, *Kitâbu'l-Esâs li Akâidi'l-Ekyâs*, Beyrut 1985, s. 129.

19) Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XI, 39.

20) Muhammed Ammâra, *Mutezile ve İnsanın Özgürlüğü Sorunu*, çev. Vahdettin İnce, İstanbul 1998, s.168.

21) Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s.786; a.g.mlf., *el-Muğnî*, XI, 41.

22) Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s.786.

Allah'a izafe etmek gerekir²³. Bununla birlikte Kadı Abdulcebbar, yalnızca kendi emek ve çabasıyla elde ettiği rızıkların hem onu elde eden insana hem de Allah'a izafe edilebileceğini söyler. Ona göre, bu tür rızıkların insana izafe edilmesi hakikî anlamda, Allah'a izafe edilmesi ise mecazî anlamdadır. Buna rağmen, bu tür rızıkların Allah'a izafe edilme yönü daha vurgulu olmalıdır. Çünkü her ne kadar insan, meşakkate katlanmadan bu tür rızıkları elde edemez ise de, insanı yaratan ve onu çeşitli imkanlarla donatan Allah'tır. Bu sebeple bütün rızıkları Allah'a izafe etmek gerekir²⁴.

Eğer rızıklar Allah'tan ise bu takdirde onu talep etmek doğru olur mu? Kadı Abdulcebbar'a göre, Allah'tan olan şeyleri bizim talep etmemiz imkansız değildir. Bu konuda Allah, âdetini yürürlüğe koyar, talep ettiğimiz, girişimde bulunduğumuz ve bazı fiilleri yaptığımızda Allah da onu gerçekleştirir. Bu, tıpkı cinsel ilişkiyle çocuk, tohumla ekin ve ilaçla tedavi talep etmemiz gibidir²⁵. Kadı Abdulcebbar, tevekkül ettiklerini söyleyerek rızık talebini kötüleyen mutasavvıfları eleştirerek, rızık aramanın tevekküle aykırı olmadığını söyler²⁶.

Görüldüğü gibi, Kadı Abdulcebbar, "âdet" kavramını ortaya atarak, rızık temininde sebeplere sarılmanın önemini vurgulamış ve insanın rolünü açıkça ifade etmiştir. Keza gasp, hırsızlık ve zulüm gibi haksız yollarla elde edilen şeyleri rızık olarak görmemesi, ekonomik hayatın ahlakî ve hukukî zeminin oluşturma da olumlu bir yaklaşım olarak kabul edilebilir.

Buna karşılık, Mutezilenin rızık anlayışını "aslah" teorisiyle birlikte değerlendirdiğimizde bazı zorluklarla karşı karşıya olduğunuzu görürüz. Nazzâm, Câhız ve Esvârî gibi aslah taraftarlarına göre²⁷, Allah'ın, hem dinî hem de dünyevî açıdan, diğerlerine göre ise yalnızca dinî açıdan kullarına en faydalı olacak şeyleri yaratması vaciptir. Sözgelimi ikinci guruba dahil olan Kadı Abdulcebbar'a göre, teklifin ön şartı olan imkan, kudret ve alet vermek Allah'a vacip olduğu gibi, mükellef olsun olmasın bütün kullarını rızıklandırmak da Allah'a vaciptir. Kadı Abdulcebbar'ın ifadelerine göre, bu vacip olan kısım, yalnızca teklif için yeterli olan rızıktır. Fazlasını vermek Allah'ın lütfundandır, dilerse rızıklandırır, dilerse rızıklandırmaz. Tıpkı dinleri hususunda faydalı olduğu zaman hastalık verdiği gibi, dinleri için faydalı olduğu takdirde kulların rızıkını azaltabilir veya artırabilir²⁸. O, bu görüşünü bazı ayet ve hadislerle desteklemeye çalışır. Mesela o, "Allah, eğer kullarına bolca rızık verseydi yeryüzünde azarlardı"²⁹ ayetini delil getirir. Yine bu konuda şu hadisi aktarır: "Allah Teâla şöyle diyor: Kullarımdan öyleleri vardır ki, onu ancak fakirlik ıslah eder, şayet zengin yapsam bu, onu bozar; yine öyleleri de vardır ki,

23) Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XI, 41, 53-54.

24) A.g.e., XI, 54-55.

25) A.g.e., XI, 43.

26) Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûl'l-Hamse*, s.786; *el-Muğnî*, XI, 45.

27) Kâdî Abdulcebbar, *el-Muhît bi't-Teklîf*, Kâhire 1965, s.243-244.

28) Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XI, 46-48.

29) 42.Şûrâ 27.

onu ancak zenginlik ıslah eder, eğer onu fakirleştirirsem bu, onu bozar.”³⁰ Zemahşerî de, “Allah, zenginliğin kul için hayır olduğunu bildiğinde onu zengin, aksi halde fakir yapar”³¹ demektedir.

Aslah teorisine uygun olarak yapılan bu izahlardan, zenginlik ve fakirliğin Allah’ın takdiriyle oluştuğu ve bunun dinleri hususunda insanlar için en hayırlısı olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür. Fakat Kadı Abdulcebbar’a göre, insan maslahat olup olmadığını bilmediği için, sözlü ve fiilî olarak Allah’tan rızık talep etmelidir³². Bu, güzel bir taleptir. Ancak böyle bir zihni altyapıya sahip dindar, içinde bulunduğu durumun kendisi için en hayırlısı olduğu ve buna razı olması gerektiği gibi yanlış bir algılamaya da yönelebilir.

b) Ehl-i sünnet

Eşarîler, rızık ve fiyat konusunda “Allah’tan başka yaratıcı yoktur” prensibine sıkıca bağlıdır³³. Eşarîler, konuya daha ziyade biyolojik açıdan yaklaşmış, gıda ve gıdalandırmayı yaratan Allah olduğu için, helal veya haram olduğuna bakmadan bütün rızıkları Allah’a izafe etmişlerdir.

Eşarî’ye göre rızık genel manada, canlıların gıdalanması, sıcak ile soğuğu, zarar ile ezayı dengeleyerek kendisine faydalı bir duruma getirmesi, menfaat elde etmesi ve bunlara muktedir kılınmasıdır³⁴. Eşarî, Mutezilenin yaptığı gibi rızık, malik olma ve haram-helâl kategorilerine dayanarak tanımlamaz. Ona göre rızık, kendisinden lezzet duyulan ve yenilerek bedenın kuvvet kazandığı şeylerdir³⁵. Bununla birlikte, Mutezilenin yalnızca helâl şeyleri rızık saymasına itiraz eder. Ona göre, şayet Mutezilenin dediğı gibi, haram rızık olmasaydı, bütün ömrü boyunca haram yiyen birinin, asla Allah’ın rızıkını yememiş olması gerekirdi. Yine Mutezilenin iddiasına göre, birini ömür boyu haramla besleyen kişinin, onu rızıklandıran kişi olarak nitelenmesi gerekirdi. Bu nitelendirme ise, Allah’ın rızık verici (râzık) olmadığı sonucuna kadar gider³⁶. Eşarî, rızık Allah tarafından takdir edildiğı görüşündedir. O, bunun için, “Allah, rızıkı kullarına çokça verseydi (bast) muhakkak onlar yeryüzünde azarlardı”³⁷ ve “Eğer bütün insanlar (küfre meyle-

30) Hadis olarak aktarılan bu rivayet, *el-Mu'cemü'l-Müfehres* (Concordance)'te, bulunamamıştır. Ancak benzer hadisler için bkz. Hakîm et-Tirmizî, Muhammed b. Ali b. Hasen Ebû Abdullah, *Nevâdiru'l-Usûl fî Ahâdisi'r-Rasûl*, Beyrut 1992, II, 232; Deylemî, Ebu's-Şucâ, *el-Firdevs bi Me'sûri'l-Hitâb*, Beyrut 1986, V, 250-151; Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ahmed b. Receb, *Cemîu'l-Ülûm ve'l-Hikem*, Beyrut 1408, 188, 359.

31) Zemahşerî, Muhammed b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmidi't-Tenzîl*, y.y.t.y., IV, 215.

32) Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XI, 50.

33) Bkz. Şerafettin Gölcük, *Bâkallânî ve İnsanın Fiilleri*, Ankara 1997, s. 240-250.

34) İbn Fûrek, Ebûbekir Muhammed b. Hasen, *Mücerredü Makâlâtî'l-Eşarî*, Beyrut 1987, s. 137.

35) İbn Fûrek, *Mücerred*, s.137.

36) Eşarî, *el-İbâne*, Beyrut 1990, s.119; Bağdâdî, Abdulkâhîr, *Usûli'd-Dîn*, Beyrut 1981, s.145

37) 42.Şurâ 27.

dip) tek bir ümmet olma durumuna gelemeyecek olsaydı, Rahman'ı inkar edenlerin evlerine gümüşten tavanlar yapardık"³⁸ ayetlerini delil olarak gösterir³⁹.

Bağdâdî'ye göre, ister helâl ister haram olsun, bir şey yiyen ya da içen kimse, kendi rızkını yemiştir. Hiç kimse başkasının rızkını yiyemez⁴⁰. Cüveynî'ye göre, faydalananın faydalandığı her şey onun rızkıdır. Şer'î bakımdan rızık, helâl ve haram niteliğine sahiptir. Hayvanların rızıkı ise, bu niteliklere sahip değildir. Rızıklandıran ancak Allah'tır. Onun dışında rızık veren yoktur. Çünkü O'nun dışında yaratıcı yoktur. Kullarını muvafak kılmak ve terk etmek, vermek ve mahrum etmek suretiyle iyilik ve kötülöklere sevk ettiği gibi Allah Teâlâ, rızıkları da kullarına helâl ve haram olarak taksim etmiştir. Kim haksız ve haram yollarla elde edilen şeylerin Allah'ın rızkından olmadığını söylese, yaratıkların çoğunun Allah tarafından rızıklandırılmadığını söylemiş olur⁴¹. Taftazânî'ye göre, haram ve helâl olduğuna bakmadan rızıkların tümü, ancak Allah'a izafe edilebilir. Çünkü eğer yalnızca helâlin rızık olduğunu söylesek, o zaman bütün ömrü boyunca sadece haram yiyen birinin Allah tarafından rızıklandırılmadığını söylememiz gerekir ki, bu yanlış bir görüştür⁴². Netice olarak Eşarîlerin tanımına göre, rızık, Allah Teâlâ'nın canlılara verdiği ve ister helâl, isterse haramlıkla nitelensin canlıların ondan faydalandığı şeydir⁴³.

Eşarîlerin rızık konusundaki ifadeleri, tayin edilmiş, önceden taksim edilmiş ve değiştirilemez bir rızık anlayışını çağrıştıracak bir ifade kalıbıyla dile getirilmiştir. Örneğin Eşarî'ye göre, bir kimsenin, başkasının rızkını gasp etmesi, yahut başkasının rızkına mani olup onu engellemesi, azaltması veya artırması söz konusu değildir. Başkasının ecelini öne veya geriye almak mümkün olmadığı gibi, başkasının rızkına mani olmak, onu öne ya da geriye almak da mümkün değildir⁴⁴. Taftazânî'ye göre de insan, Allah Teâlâ'nın kendisi için takdir ettiği rızıkı tam olarak alır, onu yemesi zorunludur, onu başkasının yemesi imkansızdır⁴⁵.

Eşarî'nin, Allah'ın bilgisinin değişmezliğini ileri sürerek rızık ile eceli mukayese etmesi kendi düşünce sistemi açısından tutarlı olabilir. Ancak böyle bir kıyas ile rızıkı açıklamak doyurucu olmaktan uzak gözüküyor⁴⁶. Bununla beraber, Eşarîler rızık konusunda yukardaki ifadelerin getirdiği problemleri, "ezelf ilim" sayesinde aşmaya çalışmışlardır. Sözelimi Şehrîstânî'ye rızıklar ecellere, eceller de rızıklara bağlanmıştır. Allah'ın bil-

38) 43.Zuhruf 33.

39) Eşarî, *el-İbâne*, s.107-108.

40) Bağdâdî, *Usûli'd-Dîn*, s.144

41) Cüveynî, İmamü'l-Haremeyn, *Akide'tü'n-Nizâmiyye*, İstanbul, t.y., s.84.

42) Taftazânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, IV, s.319; Malâfî, Muhammed Ahmed, *et-Tenbîh ve'r-Red*, y.y., 1993, s.176.

43) Tehânevî, Muhammed Ali, *Keşşafu Istilâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, Beyrut 1996, I, 858.

44) İbn Fûrek, *Mücerred*, s.138.

45) Taftazânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, IV, s.318; *Şerhu'l-Akâid*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul 1982, s.227 (*Haşiyetü'l-Kestellî alâ Şerhil-Akâid* içinde) t.y., y.y., s.127.

46) Hüseyin Aydın, *Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'den Nazar ve Istidlâl*, Malatya, 2003, s.346-347.

gisine göre olan eccl ve rızıklar (malum eccl) değişmez, kimse onları eksiltip çoğaltamaz. Rızıklar da eccler gibi levh-i mahfuzda yazılmıştır. Ancak eccl ve rızıklar, genel ve şartlı olmak üzere iki şekilde yazılmıştır. Şartlı olarak yazılması, insanın şöyle şöyle yaptığında eccl ve rızık artar, şöyle şöyle yaptığında ise eccl ve rızık azalır şeklinde yazılmış olmasıdır⁴⁷. Şehristânî, levh-i mahfuz hakkında ortaya koyduğu bu “şartlı yazılım” fikriyle, rızıkların az veya çok olmasında insan irade ve çalışmasının etkisini belirtmeye çalışmıştır.

Mâtürîdîler’in temel yaklaşımları da Eşarîlerinkiyle hemen aynıdır. Onlar da aynı şekilde, helal veya haram olmasına bakmadan, bütün rızıkların Allah’tan olduğunu söyler. Bununla birlikte Mâtürîdîlerin görüşlerinde insan emek ve çalışmasına hada fazla yer verildiği görülür.

Mâtürîdî’ye göre, bütün rızıklar Allah’tandır. O, bir kısmını sebepli, bir kısmını da sebepsiz olarak kullarını rızıklandırır. Mâtürîdî, rızık temin etmede, çalışmanın, kazanmanın, kazanç yollarını araştırıp tevessül temenin önemini belirtmiştir⁴⁸. Mâtürîdî, Allah’ın dilediğine bol veya az rızık verebileceğini söyler. Bununla birlikte o, istisnasız herkese bol rızık verilmesi halinde, insanların öntüne geçilmez bir azgınlığa sapacaklarını bunun için rızıkta bir ölçünün bulunduğunu, sosyal hayatta iş bölümünün, çalışma düzeninin bulunması için de bunun gerekli olduğunu belirtmiştir⁴⁹.

Nesefî ise, rızık bahsinin hemen başında şu ifadeleri kullanır: “Bize göre, ister helâl isterse haram olsun, herkes kendi rızkını tam olarak alır ve yer. Bir insanın kendisi için ayrılan rızık yememesi veya onun rızkını başkasının yemesi veyahut ta onun, başkasının rızkını yemesi düşünülemez.”⁵⁰ Bu ifadeler paylaştırılmış ve değişmez rızık anlayışını çağırıştırıyorsa da, bu ifadelerin Allah’ın yarattığı “gıdalandırma” manasındaki rızıkla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Zira Nesefî, rızkın iki manasının bulunduğunu söyler: Birincisi mutlak mülk manasına gelen rızık, ikincisi ise gıda manasına gelen rızık. Ona göre rızık, mülk manasına alınırsa haram, rızık olarak nitelenemez. Zira insan bu anlamda başkasının rızkını, başkası da onun rızkını yiyebilir. Rızık, gıda manasına alındığında ise, haram olan şeyler de rızık olarak nitelendirilebilir. Çünkü bizi gıdalandıran, yani bedenimizde gıdalanma ve gelişmeyi yaratan Allah’tır. Bu konuda kulun herhangi bir dahli yoktur⁵¹.

Bu yorumlardan anlaşıldığı kadarıyla Nesefî, kişinin bizzat gıdalanmadığı ama yalnızca sahip olduğu mülkiyete, insan iradesinin karışabileceğini, bu anlamdaki rızkın hırsızlık ve gasp gibi haram eylemlere konu olabileceğini, bu sebeple de bunların rızık olarak nitelenemeyeceğini söylemiştir. İnsan bedenindeki gıdalanmayı ise biyolojik bir ha-

47) Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerim, *Nihayetü'l-İkdâm*, Londra 1939, s.416.

48) Ahmet Coşkun, “İmam Mâtürîdî’nin Rızıkla İlgili Ayetleri Tefsiri”, *Ebû Mansur Semerkandî-Mâtürîdî Kongresi* (14 Mart 1986) Kayseri 1986, s.168-170.

49) Ahmet Coşkun, *İmam Mâtürîdî’nin Rızıkla İlgili Ayetleri Tefsiri*, s.172-174.

50) Nesefî, Ebu’l-Muîn, *Tabsıratu’l-Edille*, Dimeşk 1993, II, 688.

51) Nesefî, *Tabsıratu’l-Edille*, II, 688.

dise olarak algılamış bu hadiseyi yaratan Allah olduğu için, gıdalanma manasındaki rızık helâl de olsa haramda olsa ancak Allah'a isnat edilebileceğini savunmuştur.

Bir başka Mâtürîdî âlimi Sâbûnî, rızık konusunda şöyle der: “İnsanın yediği şey, ister helâl, ister haram olsun, onun rızıkıdır.”⁵² “Haram Allah'ın rızıkı ise niçin onun yenilmesinden ötürü ceza veriyor?” şeklindeki bir soruya Sâbûnî şöyle cevap vermektedir: “Kulun onun çaresine başvurmaya, ona yönelmesi ve onu tercih etmesinden ötürü. Zira Allah Teâlâ, mutlak olarak rızık vereceğini va'detmiş, ama onun helâl yoldan aranmasını emretmiştir. Kul, hırs ve nefsanî arzusu sebebiyle rızık helâl olmayan yoldan arayınca, yüce Allah da onu kendisine o yoldan verir.”⁵³

Akâit şârihlerinden Kestellî ise rızık, biri Allah'a diğeri insana dönük olmak üzere iki izafesi bulunduğunu söyler. Rızık Allah'a izafe edilmesi, kula rızık vermesinden dolayıdır. İnsana izafe edilmesi ise, sebeplerine sarılmak suretiyle onu kazanmasından dolayıdır.⁵⁴

Sırrı Girîdî'ye göre de, bir insanın kendi rızıkını yememesi, yahut birisinin rızıkını başkasının yiyebilmesi düşünülemez. Çünkü Rezzâk olan Allah, her şahsa gıda olmak üzere bir şey takdir ve tahsis buyurmuştur ki, bu gıdalanılan şeyi başka birinin yemesi imkansızdır.⁵⁵ Ömer Nâsûhî Bilmen de rızık konusunda şöyle der: “Helâl rızık olduğu gibi haram da rızıktır; fakat Cenabı Hakkın harama rızası yoktur ve her ferdin rızıkı ezelde takdir edilmiş olduğundan ziyade ve noksan kabul etmez ve bir kimse başkasının rızıkını yiyemez.”⁵⁶ Haramın rızık olması konusunda da şöyle demektedir: “Cenabı Allah'ın bir kulunu haramdan rızıklandırması, o kulun kendi iradesiyle sebeplerine tevessül etmesinden kaynaklanır. Bundan dolayı haramı yaratması sebebiyle ilahî fiile hâşâ bir kötülük tasavvur edilemez. Aksine kendi irade ve kudretini gayrı meşru bir surette kullanmasından dolayı böyle bir haramdan rızıklanan kimse -mâsiyet ve kabahat işlemiş olacağından- mes'uldür ve azaba lâıyk olur.”⁵⁷

Görüldüğü gibi Mâtürîdî alimler, rızık yaratma yönünden Allah'a, kazanma yönünden insana ait olduğunu söylemişlerdir. Allah'ın rızıklandırma fiilinin, kulun irade ve kudretini o yönde kullanarak çalışmasına bağlı olduğunu, bu sebeple haramı yaratmasından dolayı Allah'ın kınanamayacağını savunmuşlardır. Dolayısıyla Mâtürîdîler, rızık konusunda hem Allah'ın hem de insanın rolünü daha belirgin bir şekilde ortaya koyarak dengeli bir yoruma gitmeye çalışmışlardır. Bununla birlikte, kader anlayışları, Allah'ın irade ve ilminin bu kaderle bağlantısı tam olarak anlaşılmaz ise, gerek Eşâriilerin, gerek-

52) Nûreddin es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi (el-Bidaye fî Usûli'd-Dîn)* çev. Bekir Topaloğlu, Ankara 1979, s. 157.

53) Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, s. 158.

54) Kestellî, Musluhiddin Mustafa, *Haşiyetü'l-Kestellî alâ Şerhi'l-Akâid* t.y., y.y., s. 129.

55) Sırrı Girîdî, *Nakdu'l-Kelâm fî Akâid'l-İslâm*, İstanbul 1302, s. 241

56) Ömer Nasuhi Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelâm*, İstanbul, t.y., s. 314.

57) Bilmen, a.g.e., s. 314.

se Mâtûrîdîlerin metinlerinde yer alan “rızkın ezelden takdir edildiği” “haram da olsa herkesin kendi rızkını yediği” “hiç kimsenin başkasının rızkını yiyemeyeceği” gibi ifadeler, ezelden paylaştırılıp değişmeyecek olan bir rızık algılamasına yol açabilir.

2. FİYAT MESELESİ

İktisadî hayatla ilgili Kelam’a dahil olmuş konulardan biri de, fiyatların yükselip düşmesinin Allah’a mı yoksa insana mı izafe edilmesi gerektiği hususudur. Bu konu aynı şekilde “insan fiilleri” veya “kader” meselesinin bir devamı gibidir.

a) Mutezile

Kadı Abdulcebbar’a göre fiyat (si’r), karşılıklı rızaya dayalı olarak malın satış bedelinin takdir edilmesidir. Bu fiyat, malın bedeli değildir. Sadece biçilen kıymettir⁵⁸. Ona göre, fiyatlar, farklı memleketlerde (mekan) ve farklı zamanlarda elbette değişik olabilir. Burada tartışılan fiyat meselesi ise, aynı mekan ve zaman da meydana gelen fiyat hareketleridir⁵⁹.

Kadı Abdulcebbar’a göre, fiyatların düşmesi veya yükselmesinin sebebi Allah’tan da kuldan da olabilir. Bu durumda fiyat hareketlerinin sebebi kim ise, ona izafe etmek gerekir. O, bazı fiyat hareketlerinin yalnızca Allah’a izafe edilebileceğini söyler. Sözügelimi Allah belli bir vakitte (örneğin mevsimlere bağlı olarak) bir malı çoğaltıyor, çoğalmasından dolayı da fiyatı düşüyorsa, bunu Allah’a izafe etmek gerekir. Çünkü bu O’nun ikram ettiği nimetlerdendir. Yine Allah’ın yarattığı sebeplere bağlı olarak, mala olan ihtiyacın (talebin) düşmesi neticesinde fiyatı düşüyorsa bunu da Allah’a izafe etmek lâzımdır⁶⁰. Keza ona göre, Allah’ın yarattığı vebâ gibi hastalıklara veya cari olan tabii adetlere bağlı olarak insan ve diğer canlıların helak olması, dolayısıyla talep edenlerin azalması, bu yüzden de malın fiyatının düşmesini Allah’a izafe etmek gerekir. Yine ona göre, şayet Allah, başka bir mala karşı insanları ihtiyaç duyudurur, onlar ancak ellerinde bulunan malı satarak onu elde edecek durumda kalırlarsa, sattıkları bu malın fiyatının düşmesini de Allah’a izafe etmek lâzımdır. Kadı Abdulcebbar, bazı psikolojik unsurlar sebebiyle fiyatların düşmesini de Allah’a izafe etmektedir. Mesela, ona göre, tabiat kanunları çerçevesinde, başlarına gelen felaketlerden dolayı hayvanların telef olması ve bu durumun insanları korkuya sevk ederek ellerindeki bazı besinleri satmaya neden olması, bundan dolayı da fiyatların düşmesi aynı şekilde Allah’a izafe edilmelidir⁶¹.

Kadı Abdulcebbar, fiyatların yükselmesi hususunda da aynı yolu takip etmektedir. Örneğin ona göre, Allah, ihtiyaç olduğu halde insanların elinde bulunan bir malı azaltabilir, veya mal çok olsa bile, onu talep eden nüfusu artırabilir veya insanların o mala kar-

58) Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XI, 55. Kadı Abdulcebbar, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*, s.788, Ayrıca bkz. Arif Yıldırım, “Kelâm Açısından Fiyatların Yükselişi ve Düşüşü”, *EKEV Akademi Dergisi*, cilt:1, sayı:2, Ankara 1998, s.148.

59) Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XI, 55.

60) *A.g.e.*, XI, 55-56.

61) *A.g.e.*, XI, 56.

şı ihtiyaçlarını ve arzularını artırabilir yahut ta o malı elde etmemekten dolayı insanları endişeye sevk edecek bir şey yapabilir. Bu ve benzeri durumlarda meydana gelen fiyat yükselmelerini Allah'a izafe etmek gerekir⁶². Ona göre fiyatın düşme veya yükselme sebebi Allah'tansa buna rıza ve teslimiyet göstermek lazımdır⁶³. Bu görüşleriyle o kısmen Eşarî düşünceye yakın bir konumdadır. Zira biyolojik mahiyetteki ihtiyaçla psikolojik mahiyetteki arzudan kaynaklanan arz ve talebe bağlı olarak fiyatların düşüp yükselmesini Allah'a izafe etmek, bir Eşarî anlayışıdır⁶⁴.

Mevsimler, hastalıklar, doğal felaketler ve nüfus hareketlerinin arz ve talebi etkilediği ve fiyat değişimine sebep olduğu yönündeki bu tespitler gerçekten doğru ve yerinde tespitler olarak gözüktüyor. Ancak bunların her zaman Allah'a izafe edilmesi gerektiği yönündeki yorumların bir takım sorunlara yol açabileceği kanaatindeyiz. Belki o dönemin insan-tabiat ilişkisi hakkındaki bilgileriyle uyumlu olan bu yorumlar, bugün çok karmaşık bir yapıya bürünen ekonomik olayları izah etmede yeterli olmayabilir. Zira bilimsel ve teknolojik araştırma ve uygulamalar sonucunda insan-doğa ilişkisi kısmen değişmiştir. Örneğin üretimin artırılması, sera tarımcılığı, ihracat ve ithalatın her mevsimde mümkün olması gibi nedenlerle malların az veya çok olması, artık yalnızca mevsim etkisine bağlı değildir. Yine insanoglu artık hastalıkları, birtakım doğal felaketleri ve nüfus hareketlerini kontrol altına alabilmektedir. Elbette yine de bütün bunlar, Allah'ın yarattığı nimetler ve imkanlara bağlı olarak cereyan etmektedir. Ancak insan iradelerinin devreye girdiği bu olaylar, iyi neticeler doğurduğu gibi bazen de sunî fiyat değişikliklerine ve dolayısıyla insanların zarar görmesine neden olabilmektedir. İnsan iradeleriyle oluşturulan ve haksız kazanca neden olan bu fiyat hareketlerinin Allah'a izafe edilmesi, Mutezili düşünceyle de uyum arzetmez.

Kadı Abdulcebbar, insan iradeleriyle meydana gelen, ancak sonucu olumlu ve iyi diye nitelenebilen fiyat değişikliklerinin de Allah'a izafe edilebileceğini söyler. Sözelimi ona göre, devlet başkanın veya iyiliği emretme ve kötülüğü yasaklama görevini icra edenlerin yaptıklarından dolayı fiyatların düşmesi Allah'a izafe edilebilir. Yine ona göre, fakirleri ve genel olarak halkı etkileyecek, zarar, zulüm ve fesada sebep olabilecek hususlarda, devlet başkanı, maslahata binaen bazı malların fiyatlarını adalete uygun olarak belirleyebilir. Ona göre, maslahata binaen yapılan bu gibi fiyat ayarlamaları da Allah'a izafe edilebilir⁶⁵.

Mutezile, insan iradesiyle gerçekleşen ancak sonucu kötülük olarak nitelenebilen fiyat hareketlerinin ise, Allah'a değil onu yapan insanlara izafe edilmesi gerektiğini söyler. Mesela, zalim bir kişi, bir mala ihtiyaç duyanları öldürebilir, insanların elinde bulunan o şeyi azaltabilir, özel maksatları sebebiyle o malı belli bir fiyata satmaya insanları zorlayabilir veya kendisine ait malı satmak gayesiyle insanların ellerinde bulunan malı

62) Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XI, 56-57.

63) A.g.e., XI, 58.

64) Muhit Mert, "Kelâm İlminde Fiyat Konusundaki Tartışmalar", *EKEV Akademi Dergisi*, Ankara 1998, c.1, sayı:2, s.166.

65) Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XI, 57.

satmaya engel olabilir. Bu gibi, zulüm ve haksız nedenlerle fiyatların yükselmesi veya düşmesini onu yapan insanlara izafe etmek gerekir. Bunlara rıza göstermemek, teslim olmamak, hatta mümkünse yapana engel olmak icap eder⁶⁶.

Kadı Abdulcebbar son olarak, büyük zararlara yol açmadığı müddetçe fiyatların, serbest piyasa ortamında karşılıklı rızaya dayalı olarak insanlar tarafından belirlenebileceğini savunur⁶⁷. Çünkü ona göre, mal sahibi, malı üzerinde yetkilidir, onu satabileceği gibi genel bir zarara yol açmadığı müddetçe hiçbir zaman satmama hakkına da sahiptir. O, bu bağlamda Hazreti Peygabmer'in, satıcıların pazara girmeden, yolda karşılanmasını yasakladığını⁶⁸ hatırlatarak, "insanları (kendi hallerine) bırakın, Allah insanları birbirinden rızıklandırır."⁶⁹ şeklindeki başka bir hadisini nakleder. Kadı Abdulcebbar, bu şekilde haksız yollarla oluşturulan fiyat hareketlerinin kötü olduğunu ve Allah'a izafe edilemeyeceğini söyler⁷⁰.

Haksız ve spekülatif fiyat hareketlerinin, özellikle yoksul kişiler ve toplumlar aleyhine ne gibi zararlara yol açtığı düşünülürse, bu yorumun ne kadar isabetli olduğu görülür. Yine, serbest piyasa ortamının ve kamu yararının gözetilmesi, bir taraftan ekonomik faaliyetlerinde insanın özgürlüğüne, ama öbür taraftan da ahlâken ve hukuken kayıtlı olduğuna işaret etmektedir.

b) Ehl-i sünnet

Eşarîler, fiyatları belirleyen Allah olduğunu söyler. Örneğin Eşarî'ye göre, mala karşı talep ve talepsizliği yaratan Allah'tır. Zira insanların kalplerine bu arzu veya isteksizliği Allah'tan başkası koyamaz. Zahitlik ya da umursamazlık sebebiyle fiyatın düşmesi de Allah'tandır. Malın azalıp çoğalması ya da gücü elinde bulunduranların otoriteleri sebebiyle fiyatların düşüp yükselmesi de Allah'ın yaratmasıyla⁷¹.

Cüveynî'ye göre de fiyatlar, Allah'ın hükümlerine göre meydana gelir. Çünkü fiyat, varlığın değerli ve düşük olması, heves ve arzuların yönelmesi, talebin artması ve azalması gibi kulun seçiminin bulunmadığı hususlarla alakalıdır. Bütün bu hususlarda, kulların ihtiyarıyla alakalı olan şeyler dahi Allah'ın fiilidir. Çünkü Allah'ın dışında yaratıcı yoktur⁷².

Taftazânî de aynı yaklaşımı sergilemektedir. Ona göre fiyat, bir şeyin satıldığı değeri takdir etmektir ki, bu değer Allah'tan olan sebeplerle düşük veya yüksek olabilir. Ona göre, bazıları kulların kazanımları sebebiyle olsa da, fiyatları belirleyen yalnızca Allah'tır⁷³.

66) Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XI, 57.

67) Fiyat Koymanın Hukukî Statüsü için bkz. Davut Akyüz, *İslam İktisadında Narh*, İzmir 1994.

68) Buhârî, Buyû, 92.

69) Müslim, Buyû, 20.

70) Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XI, 57-58.

71) İbn Furek, *Mücerred*, s.138.

72) Cüveynî, *Kitabu'l-İrşâd*, s.309.

73) Taftazânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, IV, 320.

Rızık konusunda olduğu gibi, fiyat konusunda da Eşarîlerin, “Allah’tan başka yaratıcı yoktur” şeklindeki genel prensiplerine sıkıca bağlı olduğu görülmektedir. Ancak bu prensip o dereceye vardırılmıştır ki, neredeyse rızık temini ve fiyatların oluşumunda insanın rolü sıradan bir sebep olarak görülmüştür. Eşarîlerin önemli kelâmcılarından Bâkılânî, verdiği örnekte fiyat oluşumunda insanın rolünün hakiki değil mecazi olduğunu söylemektedir. Ona göre, kale veya şehir halkını kuşatma altına alan bir yöneticinin, yaptığı bu kuşatmaya bağlı olarak malların azalması ve fiyatların yükselmesi, yöneticiye ancak mecazen nispet edilebilir. Hakiki anlamda ise bu fiyat artışının Allah’a nispet edilmesi gerekir. Çünkü Allah, insanları yeme ve içmeye ihtiyaç duyacak yapıda yaratmıyorsa, asla böyle bir fiyat artışı olmayacaktı⁷⁴. İcî de bir hadise dayanarak fiyatları belirleyen Allah olduğunu söyler⁷⁵.

Aslında, Cebriyenin dışındaki diğer Kelam ekolleri, iradî fiillerde, insanın zorunluluk altında olduğunu kabul etmez. Ne var ki, yöntem ve söylemlerinin, bu görüşü yeterince yansıttığı şüphelidir. Yukarıda aktardığımız gibi, özellikle Eşarîlerin rızık ve fiyat konusundaki söylemlerinde, insanın iktisadî faaliyetlerdeki rolü, ilahî ilim, irade ve yaratmanın gölgesinde kalmıştır. Dolayısıyla bu söylemler, İslam’ın öngördüğü şekilde, Müslümanların dünya işlerine veya ekonomik faaliyetlere yönelmesi için yeterli bir itikadî zemini oluşturmaktan uzaktır. Bu yüzden konu, Kur’an açısından yeniden incelenmeli, insanın sorumluluğu ve günlük yaşamın temel gerçekleriyle uyumlu bir yoruma gidilmelidir.

B. KUR’AN BAĞLAMINDA İKTİSADÎ FAALİYETLER

Kur’an-ı Kerim’de ekonomik faaliyetlere ilişkin en sık tekrarlanan temalardan birisi rızıktır. Kur’an’da rızıklar, Allah ve ahiretin varlığının delilleri olarak sunulur⁷⁶. Bu açıdan rızık ile iman arasında bazen doğrudan bir ilişki kurulur⁷⁷. Kur’an’da rızık meselesinin çok farklı boyutları vardır. Biz bunlardan yalnızca, rızıkın Allah tarafından bollatılması, daraltılması ve taksim edilmesini ifade eden ayetleri incelemeye çalışacağız.

Yaratma, diriltme, öldürme gibi Allah’ın fiilî sıfatlarından biri de canlıları rızıklandırmaktır⁷⁸. Bu anlamda Kur’an-ı Kerim’de “Sizi yaratan, sonra rızıklandıran, sonra öldüren daha sonra da diriltten Allah’tır”⁷⁹ buyrulur. Allah’ın yarattığı rızıkları ifade eden diğer birkaç ayet şöyledir:

“(O, öyle lütfkar) Allah’tır ki, gökleri ve yeri yarattı, gökten suyu indirip onunla rızık olarak size türlü meyveler çıkardı; izni ile denizde yüzüp gitmeleri için gemileri em-

74) Bkz. Şerafettin Gölçük, *Bakılânî ve İnsanın Fiilleri*, s. 248-249.

75) Adüddin el-İcî, *el-Mevâkıf*, Beyrut, t.y, s.320; İcî’nin zikretmediği hadis için bkz. Tirmizî, Buyu, 73; Ebû Davud, Buyu, 49.

76) 30.Rûm, 37; 50.Kâf, 9-11.

77) Zülfikar Durmuş, “Kur’an Bağlamında İman-Rızık İlişkisi”, *İslamî Araştırmalar*, c.16, sayı:4, 2003, s.387-388.

78) Aliyyül Kârî, *Fıkh-ı Ekber Şerhi*, çev.Abidin Sönmez-Ömer Dönmez. İstanbul t.y., s.64.

79) 30. Rum, 40.

rinize verdi, nehirleri de sizin (yararlanmanız) için akıttı. Düzenli seyreden güneşi ve ayı size faydalı kıldı; geceyi ve gündüzü de istifadenize verdi.”⁸⁰ “Çardaklı ve çardaksız bağları inşa eden Allah’tır. Tatları, çeşitli ekin ve hurmaları, zeytin ve narı birbirine benzer ve benzemez şekilde- yaratan O’dur... Hayvanları da yük ve kesim için yaratan Allah’tır. Allah’ın size verdiği rızıktan yiyin, şeytana ayak uydurmayın, o size apaçık düşmandır.”⁸¹ “Yeryüzünde yaşayan bütün canlıların rızkı ancak Allah’a aittir.”⁸²

Ayetlerin açık ifadelerinden anlaşıldığı gibi insanların, hayvanların ve bütün canlıların yiyip içtikleri ve diğer şekillerde yararlandıkları her şeyi yaratan Allah’tır. Akıl da buna hükmeder. Çünkü bütün bunları yaratmaya insanın gücü yetmez. Kur’an, rızıkların başka varlıklar tarafından değil, Allah tarafından yaratıldığını, bu sebeple O’na kulluk edilmesi ve şükredilmesi gerektiğini hatırlatır⁸³. Dolayısıyla Kur’an, evrendeki fizikî dünyayı, metafizik dünya ile irtibatlandırarak ona bir anlam kazandırmak ister.

Aslında bu konuda herhangi bir ihtilaf da yoktur. Asıl sorun, insan ve toplumlar arasında ekonomik açıdan oluşan farklılığın, önceden belirlenmiş değişmez “kader”den yahut “alın yazısından” mı kaynaklandığıdır. Başka bir ifadeyle, acaba insan ve toplumların fakir ve zengin olmalarını, az ya da çok rızka sahip olmalarını belirleyen Allah mıdır? Kur’an-ı Kerim bütünlük içerisinde okunmaz ve onun Allah merkezli ifade tarzı dik-kate alınmazsa pekâlâ böyle bir anlam çıkarmak mümkündür. Bu konudaki âyetlerden bir kısmı şöyledir: “Allah dilediği kimsenin rızkını genişletir ve kısar. Dünya hayatıyla övünenler bilsinler ki dünyadaki hayat ahiret yanında sadece bir geçimlikten ibaret-tir”⁸⁴ “Allah rızıkta kiminizi diğerine üstün tutmuştur. Üstün kılınanlar, kendilerine eşit olurlar diye, emirleri altında bulunanlara rızıklarını vermezler. Allah’ın nimetini bile bi-le inkâr mı ediyorlar.”⁸⁵ “Göklerin ve yerin kilitleri O’nundur. Dilediğine rızkı yayar ve isterse kısar.”⁸⁶ “Ey Muhammed! Rabbinin rahmetini onlar mı taksim edip paylaşıtı-yorlar? Dünya hayatında onların geçimliklerini aralarında Biz taksim ettik; birbirleri-ne iş gördürmeleri için kimini kimine derecelerle üstün kıldık; Rabbinin rahmeti onların biriktirdikleri şeylerden daha üstündür.”⁸⁷

Gerçekten salt bu ifadelere bakarak değerlendirilirse, ekonomik hayatta insanın hiç-bir role sahip olmadığı, rızıkların Allah tarafından belirlendiği, taksim edilip dağıtıldığı ve bu durumun asla değişmeyeceği gibi yanlış sonuçlara varmak mümkündür. Nitekim Râzî, yukarıda naklettığımız Nahl/71. ayetini yorumlarken bu literal okuma biçiminin bir örneğini verir. O şöyle demektedir: “...şayet bunun (rızkıdaki farklılığın) sebebi insa-

80) 14.İbrahim 32-33.

81) 6.En’âm, 141-142.

82) 11.Hûd 6.

83) 29.Ankebût, 17.

84) 13.Ra’d, 26.

85) 16.Nahl,71.

86) 42.Şûrâ, 12, 27.

87) 43.Zuhuf, 32.

nın çabalaması, say'î, gayreti, cehdi ve zekası olmuş olsaydı, o zaman en akıllı insanın, işte bu hususlarda en üstün ve en ileri durumda olması gerekirdi. Biz, en zeki olanın, en az payı; en cahil ve en ahmak ve en hasis olanın da en çok hisseyi aldığını gördüğümüzde, bunun, taksim eden (Allah)'ın taksimi sebebiyle olduğunu anlamış bulunuyoruz.”⁸⁸

Bu yorumu esas aldığımızda ekonomik hayata ilişkin insanın hiçbir role sahip olmadığını söylemek kaçınılmaz olur. Ancak, bu ayetleri anlamaya çalışırken, Kur'an bütünlüğü ve ayetlerin bağlamlarını, insanın sorumluluğunu ve ekonomik hayata ilişkin gözlemlerimizi dikkate almamız gerekir. Aksi halde çelişkiler içerisinde kıvranır dururuz. Bütün bunları bir arada değerlendirdiğimizde ezelden belirlenip taksim edilmiş, çalışmayla asla değişmeyecek olan bir rızık anlayışına varılamayacağı kanaatindeyiz. Şimdi meseleyi bu açıdan sırasıyla irdelemeye çalışalım:

1. Kur'an Bütünlüğü ve Bağlamı Açısından

Literal anlamları rızıkların Allah tarafın taksim edildiğine işaret eden yukarıda aktardığımız ayetlerin yanında, rızık elde etmede insanın rolünü açık bir şekilde ifade eden ayetler de mevcuttur. Bunlardan birkaçı şöyledir: “*Ey insanlar! Kazandıklarınızın temizlerinden ve size yerden çıkardıklarınızdan harcayın*”⁸⁹ “*(Boşanma esnasında) Anaların rızıklarını/yiyecek-içecek ve giysilerini uygun bir şekilde sağlamak çocuk kendisinin olan babaya aittir.*”⁹⁰ “*Yeryüzünde dolaşıp kendilerinden daha çok, daha kuvvetli, yeryüzünde bıraktıkları eserler daha sağlam olan öncekilerin akıbetlerinin nasıl olduğunu görmezler mi? Kazandıkları onlara bir fayda vermemiştir.*”⁹¹ “*Herkes kazancına bağlı bir rehindir*”⁹² “*O ki malı biriktirip tekrar tekrar saydı*”⁹³ “*Malı ve kazandıkları ona fayda vermedi*”⁹⁴ “*Hurma ve üzüm ağaçlarının meyvelerinden de şerbet, sıra ve güzel bir rızık elde edersiniz.*”⁹⁵ “*Ey iman edenler! Mallarınızı aranızda haksız yere yemeyin, karşılıklı rıza ile yaptığınız ticaret olursa başka*”⁹⁶

Görüldüğü gibi, bazen olumsuz bir nitelemeyle de olsa, ayetlerde, “kazanç elde etmek”, “rızık temin etmek”, “dünyevî ve maddi birikimde bulunmak”, “yaratılan nimetlerden farklı rızıklar elde etmek” “ticaret yapmak” gibi iktisadî eylemler, insana izafe edilmektedir. Bu durumu, rızıkın Allah tarafından belirlendiğini ifade eden yukarıdaki ayetlerle bir arada düşünmemiz gerekir. İktisadî eylemlerde insanın emek ve çabasını inkar edemeyeceğimize göre, taksime işaret eden ayetleri literal anlamlarıyla değil, bu du-

88) Râzî, Fahreddin, *Tefsir-i Kebîr*, çev. Komisyon, Ankara 1989-1993, XIV, 287.

89) 2.Bakara, 267.

90) 2.Bakara, 233.

91) 40.Mümin, 82.

92) 74.Müddessir 38.

93) 104.Hümeze, 2.

94) 111.Leheb 2.

95) 16.Nahl 67.

96) 4.Nisâ, 29.

ruma uygun bir şekilde anlamamız daha doğru olur. Zira ekonomik bir faaliyette veya rızık temin etmede insan emek ve çalışmasının yeri açıktır⁹⁷. Kur'an-ı Kerim, insan eylemlerini "sa'y" "kesb" "amel" ve "fiil" kavramlarıyla değerlendirir. Bu yüzden insan eylemlerinin belirlendiğini söylemek Kur'an'a da ters düşer. "*İnsan, ancak çalışmasının karşılığını alabilir*"⁹⁸ ayetiyle ifade edilen prensip, öbür dünya için olduğu kadar bu dünya için de geçerlidir.

Diğer taraftan ayetler, kendi bağlamlarında değerlendirildiğinde, rızık faili olarak çoğu kez Allah'ın zikredilmesi, rızıkların tamamen Allah tarafından taksim edildiğini izah etmekten çok, başka amaçlara matuftur. Görünen en temel amaç ise, tevhid inancını tekrar ikame etmektir. Çünkü Mekke müşrikleri, putlara tapmakta ve onlardan yardım istemektedir. Kur'an ise, bu sapmayı düzeltmek ve yerine, yegane yaratıcı ve rızıklandırıcı Allah inancını yerleştirmek istemiştir. Mesela, "*Şüphesiz Allah'tan başka taptıklarınız size herhangi bir rızık verme gücüne sahip değildir. O halde rızık Allah katından arayın*"⁹⁹ ayeti, cansız varlıklara taparak onlardan fayda umanları kınamaktadır. Yine, "*Allah dilediği kimsenin rızıkını bol verir, dilediğine de az verir. Onlar dünya hayatıyla sevinirler hâlbuki dünya hayatı ahirete nazaran az bir metadır.*"¹⁰⁰ ayeti, Mekke müşrikleri hakkında nazil olmuştur. Mekke müşrikleri Allah'ın kendilerine verdiği rızıktan fehralanırlar ve dünya nimetlerinin lezzetleriyle sevinirlerdi. Allah, dünya nimetlerine sevinen kâfirleri reddetmek için bu ayeti inzal buyurdu¹⁰¹. Böylece, Allah, bu nimetlerin asıl yaratıcısını unutarak, vahye sırt çevirenleri uyarmaktadır.

Yine "*Allah, rızık bakımından kiminizi kiminizden üstün kıldı. Üstün kılınanlar rızıka eşit olurlar diye rızıklarını emirleri altında bulunanlara vermezler. Allah'ın nimetlerini inkâr mı ediyorlar.*"¹⁰² ayeti, efendilerin kölelerine cimrilik etmesini kınamakta, kendilerinin sahip olduğu nimetlerin de sonuçta Allah'ın yarattığına dikkat çekmekte ve bu durumu görmemezlikten gelerek nankörlük edenleri kınamaktadır. Bu ayetin, puta tapan müşriklere karşı reddiye olduğu veya Necran Hristiyanları hakkında nazil olduğu nakledilir. Bu durumda ayet, "mademki sizler mülkiyet konusunda kölelerinizi kendinize eşit ve denk kılmıyorsunuz, o halde daha nasıl ibadet olunma hususunda, bu cansız varlıkları, bana denk ve eş tutuyorsunuz. Yahut Hz. İsa'yı ulûhiyette ortağım kabul ediyorsunuz" manasına gelir¹⁰³. Dolayısıyla, bu ayette de yine tevhid inancına bir çağrı söz konusudur.

"Ey Muhammed! Rabbinin rahmetini onlar mı taksim edip paylaşıyorlar? Dünya hayatında onların geçimliklerini aralarında Biz taksim ettik; birbirlerine iş gördürmele-

97) Bkz. Ahmet Coşkun, "Rızık Elde Etmede Kesb'in Rolü ve Önemi", *EÜİFD.*, say: 9, Kayseri 1996, s. 11-14.

98) 53.Necm 39.

99) 29.Ankebût, 17.

100) 13. Ra'd, 26.

101) H.Tahsin Emiroğlu, *Esbâb-ı Nuzûl*, Konya t.y., VI, 326.

102) 16 Nahl, 71.

103) Râzî, *Tefsir-i Kebir*, XIV, 288.

ri için kimini kimine derecelerle üstün kıldık; Rabbinin rahmeti onların biriktirdikleri şeylerden daha üstündür.”¹⁰⁴ ayetinin de risalet görevi ile alakalı olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bir önceki ayette müşriklerin, “Bu Kur’an, iki şehrin birinden bir büyük adama inridirilmeli değil miydi?”¹⁰⁵ şeklindeki sözleri buna işaret etmektedir. Böylece Allah Teâlâ, risâlet makamını dilediğine verebileceğini, bunun zenginlerin hakkı olduğu yönündeki müşriklerin sözlerinin geçersiz olduğunu ifade etmiştir. Yine burada Allah Teâlâ, zenginliğin yegâne bir değer olarak kabul edilmesini reddetmiştir. Kanaatimizce ayetteki “Dünya hayatında onların geçimliklerini aralarında Biz taksim ettik” şeklindeki ifade, tek tek insanların zenginlik ve fakirliğinin Allah tarafından belirlendiğine işaret etmez. Çünkü ayette yer alan “Rabbinin rahmeti onların biriktirdikleri şeylerden daha üstündür.” ifadesinden, biriktirmenin, dolayısıyla zenginleşmenin yine insana izafe edildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla ayet, Allah’ın yarattığı farklı geçim kaynaklarına ve insan tabiatlarının bunlara yönelmelerindeki farklılığına işaret etmektedir. Çünkü hayatı yaratan, gelişip devam etmesini isteyen Allah, kabiliyet ve yetenekleri de farklı yaratmış, farklı işlere yönelen insanlar da farklı rızıklara sahip olmuşlardır. Bu ilâhî kanunun hikmeti, sosyal düzenin işlemesi¹⁰⁶, ihtiyaçların karşılanması, zorlukların giderilmesi ve işlerin yapılabilmesi için insanların birbirlerini yönetmesi, böylece karşılıklı faydalanmaları, birbirlerini desteklemeleri ve kendi faydalarını elde ederek rahatlarına kavuşmalarıdır¹⁰⁷.

Bu ilâhî yasaya uygun olarak, ayetlerdeki “yebsıtı” fiiline karşılık zikredilen “yak-diru” fiili, “bir ölçüye göre verir veya kısar” şeklinde anlaşılabilir. Çünkü ayetlerin bağlamından anlaşıldığı kadarıyla “kısmı” anlamına gelmekle birlikte, bu kelime, “kader” kökündendir. “Kader” kelimesinin anlamı ise, bir şeyin miktarı, mahiyeti ve sınırı, bir şeyi bir ölçüye göre tayin ve tahsis etmek, bir hikmete göre yapmaktır¹⁰⁸. Kur’an’da zikredilen bu kelime, Allah’ın yaptığı işlerin ve yarattığı nesnelerin bir hikmete göre yapıldıklarını ifade eder ve kâinatta düzensizlik, nizamsızlık bulunmadığını, hiçbir nesnenin kendi kendine tesadüfen olmadığını bildirir¹⁰⁹. Bu ise, rızkın genişletilmesi ve daraltılması hususunda gelişigüzel bir iradenin değil, ilâhî bir yasanın yani sünnetullâh’ın bulunduğuna işaret eder¹¹⁰. İnsan eylemleri söz konusu olduğunda Allah’ın sünneti, insanın kendi seçim ve eylemlerine bağlı olarak işlemektedir. Yani O, başlangıçta böyle bir

104) 43 Zuhuf, 32.

105) 43 Zuhuf, 31.

106) Seyyit Kutup, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, çev. Hakkı Şengüler-Bekir Karlığa-Emin Saraç., İstanbul 1979, XIII, 187.

107) Zemahşerî, *el-Keşşâf*, y.y., t.y., IV, 248.

108) İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed, *Mu'cemu Makâyisi'l-Lügâ*, Beyrut 1991, V, 62; İsfahânî, *el-Müfredât fî Ğaribi'l-Kur'an*, Beyrut, t.y., s.395.

109) Hüseyin Atay, *Kur'an'da İman Esasları*, Ankara 1998, s.135.

110) Bazı âyetlerde “Allah dilediğini sınırsız bir şekilde (bi ğayri husâb) rızıklandırır.” ifadeleri yer alır. Ancak ayetlerin bağlamlarından, bunların âhiretteki rızıklandırma ve mucize olarak meydana gelen olaylarla alakalı olduğu anlaşılmaktadır. Bkz.2.Bakara, 212; 3. Al-i İmrân, 27,37; 24.Nur, 38; 40.Ğâfir, 40.

varlık düzeni yaratmıştır. “Kullarına rızık verme hususunda Allah’ın sünneti (ilahî kanunu) ise, kendi seçimleri ve sarıldıkları sebepler sayesinde rızık kullara ulaşması, Allah’ın o sebepleri rızık kazanmaya götürücü vesile yapıp kolay kılması, çalışmak suretiyle onları rızık kazanmaya çağırması ve hatta bunu emretmesidir.”¹¹¹ “Eğer Allah kullarının hepsine rızık bol bol verseydi, yeryüzünde azgınlık ederlerdi. Fakat O, (rızık) dilediği bir ölçüye göre indirir.”¹¹² ayeti, sosyal hayata ilişkin böyle bir ilahî kanuna işaret etmektedir. Bu ayetin Badiye Arapları hakkında nazil olduğu nakledilir. Çünkü onlar, bolluk zamanlarında birbiriyle savaşmakta, darlık zamanlarında ise birbirleriyle ünsiyet ederek zulüm ve yağmacılıktan vazgeçmekte idiler¹¹³. Dolayısıyla ayet, toplumsal bir gerçeği tasvir etmekte, çalışmaya bağlı bir ilahî düzenin var olmaması durumunda, herkesin istediği kadar servete sahip olmasının, toplumsal düzenin fesadına sebep olacağına dikkat çekmektedir. Bu ilahî yasayı en güzel anlayanlardan biri de İbn Haldun’dur. Ona göre, “kâr ve kazançların (müfâdât ve müktesebâtın) tümü veya büyük bir kısmı, insan emeğinin kıymetinden başka bir şey değildir. Umranın noksanlaşması sebebiyle emek, tamamen ortadan kaybolduğu veya azaldığı vakit, Allah, kazancın ortadan kalktığını ilan etmiş demektir”¹¹⁴.

Diğer taraftan, bu tür ayetleri anlamaya çalışırken Kur’an’ın Allah merkezli üslubunu¹¹⁵ da dikkate almak gerekir. Bu üslup dikkate alınmadığı zaman pek çok ayetten cebri anlamlar çıkarılabilir. Oysa doğal ve insanî süreçlerin Allah’a izafe edilmesi doğal ya da insani hareket ve davranışların bilfiil O’nun tarafından yerine getirilmesi demek değildir. Çünkü Allah, olgular arasında bir olgu değildir. Bundan ziyade, onlara anlamlılık bahşedip, yeni bir boyut veren ve onları bir düzene sokandır¹¹⁶. İnsan eylemlerinin Allah’a izafe edilmesi, onlara aşkın bir boyut eklemektedir. Ekonomik eylemlerin böyle bir boyuttan yoksun olması, insanları taşkınlığa, zulüm ve her türlü kötülüğe sevk edebilir. Bu sebeple Kur’an, Allah’ı ve ahireti unutup tamamen dünyevîleşmeyi, maddeye köle olmayı şiddetli bir şekilde eleştirir¹¹⁷. Kur’an, ekonomik olayları da daima Allah ile ilişkilendirip, bu sayede insanı ahlâkî duyarlılığa yönlendirerek sorumluluklarını hatırlatır.

2. Sorumluluk Açısından

Rızık ve fiyatların Allah tarafından belirlendiği ve bunun çalışmayla asla değişmeyeceğini söylemek, insanın sorumluluğu ile de bağdaşmaz. Zira iktisadî faaliyet, beşeri hayatın temel şartlarından biridir ve sosyal bir faaliyettir. Bu faaliyetin diğer insanların

111) Abdülkerim Zeydan, *İlahî Kanunların Hikmetleri (Sünnetullah)*, çev. Nizameddin Saltan, İstanbul 1997, s.384.

112) 42.Şûrâ, 27.

113) Emiroğlu, *Esbâb-ı Nuzûl*, X, 283

114) İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul 1991, II, 902.

115) Bkz. Ömer Özsoy, *Sünnetullah*, Ankara 1994, s.139 vd.

116) Fazlur Rahman, *İslâmî Yenilenme, Makaleler II*, çev. Adil Çiftçi, Ankara 2000, s. 14-16.

117) 13 Ra’d 26; 14.İbrahim 3; 53.Necm 29. Daha geniş bilgi için bkz. İlhami Güler, “Dünyanın Başına Gelen “Derin Sapkınlık”: Dünyevîleşme”, *İslâmîyât*, cilt: 4, sayı: 3, Ankara 2001, ss.35-58.

davranışlarına da bağlı olması tabiidir¹¹⁸. Bu yüzden, hem ferdî hem de sosyal sorumluluklar getirmektedir. Sorumlu olduğuna göre, insanın bunları yapma özgürlüğüne ve gücüne de sahip olması gerekir.

Bu sorumluluğa bağlı olarak Allah, yeryüzündeki nimetleri bütün insanlığın ortak istifadesine sunmuş, kabiliyetleriyle bu nimetlerden fazla elde edenlerin ahlâkî bir erdem ve deneme süreci olarak, iradî bir şekilde, yoksullara vermelerini istemiştir. Kendisi paylaşmış olsaydı, o zaman kendi işinden şikâyet etmiş olmaz mıydı? Kendisi rızıkları dağıtmış olsaydı, Kur'an'da baştan sona kadar insanları, infaka, yardıma, borç vermeye, zekâta çağırır mıydı? Veya onları haksız kazançtan, sömürüden, çalmadan alıkoymaya davet eder miydi?¹¹⁹

Rızıkların taksim edildiği ve bunun asla değişmeyeceğine ilişkin inanç, insanların çalışma azim ve sorumluluklarını köreltebileceği gibi, onları dünyaya karşı olumsuz bir tuma da sevk edebilir. Oysa Kur'an'da dünya hayatına, mala ve servete olumsuz bir konum biçilmemiştir. Kur'an insanı ruhsal ilerleme imkânlarından mahrum etmeksizin, maddi mutluluğu, dünyevî refahı artırmak için âdil ve verimli bir düzenlemeyi gerekli görür¹²⁰. Dünya hayatının oyun ve eğlenceden ibaret olduğunu belirten ve onun değersizliğine işaret eden “dünya hayatı” mücerret manada dünya hayatı olmayıp, inkâr ve tekzip ile geçirilen dünya hayatıdır¹²¹. Gerçekte dünya değil, fakat ahireti ihmal ve inkâr manasında bir dünya alakası kötülenmiştir¹²².

Elbette ki mal ve servet, dini ve dünyevî faydalarının yanında bazı zarar ve afetlere de sebep olabilir¹²³. Ancak İslam onun, dünya ve ahiret mutluluğu için kullanılmasını amaçlar. Bu amacı gerçekleştirmek için İslam'ın ekonomik sahadaki esas prensiplerinden birisi, üretimi geciktiren bütün engelleri kaldırmaktır¹²⁴. İslam, her şeyden önce üretken bir insan tipini idealize eder. Kur'an'da imandan hemen sonra faydalı iş/salih amel gelir¹²⁵. Dolayısıyla, çalışkanlık ve üretkenlik iman etmenin hemen peşinden zikredilen Müslümanın en önemli vasıflarındandır. “Faydalı işler” ibaresi, ahiret faydaları kadar dünya faydalarını da içerir. Hz. Peygamber de, mal ve servete karşı olumsuz bir tutum sergilememiş, sermayeyi Müslümanların sorunlarını giderecek bir tarzda kullanmıştır¹²⁶. Yine o, tembelliği ve dilenmeyi yasaklamış, çalışma ve üretimi teşvik etmiş-

118) Günter Kehr, *Din Sosyolojisi*, çev. Semehat Yüksel, İstanbul 1992, s.82.

119) İlahî Güler, *Allah'ın Ahlakîliği*, s.132.

120) Abdülgaffar Aslan, *Kur'an Ekseninde Fakirlik Problemi*, Isparta 2003, s.134.

121) Hidayet Aydar, “Kura'nda Geçen “el-Hayâtü'd-Dünya” Kavramı Üzerine Bazı Mülâhazalar I”, *İÜİFD*, sayı:5, yıl: 2002 , İstanbul 2002, s.162 vd.

122) Ahmet Coşkun, “Kur'an-ı Kerim'in Dünya ve Ahirete Bakışı”, *EÜİFD*., sayı:4, Kayseri 1987, s.277.

123) Gazâlî, Ebû Hamid, *İhyâü Ulûmî'd-Dîn*, çev.Ahmet Serdaroğlu, İstanbul 1975, III,524-526.

124) Mahmud Ahmed, *İslam İktisadı*, çev. Yusuf Ziya Kavakçı, İstanbul 1975, s.163.

125) 2.Bakara 25; 3.Al-i İmran 57; 4.Nisa 122; 18.Kehf 88; 25.Furkan 70.

126) Bkz. Mahmud İbrahim, “İslam'ın Doğuşu ve Sermaye”, çev.Ahmet Turan Yüksel, *SÜİFD*, sayı:8, yıl: 1998, ss.285-312.

tir¹²⁷. Ayrıca kanaat, rıza ve tevekkül ile ilgili naslar, hayat şartlarını iyileştirmeye, çalışma ve iktisadî bakımdan gelişmeye engel değildir¹²⁸. O halde Müslümanlar, sosyal içerikli hayır işleri için olduğu kadar, kendi dinlerini, vatanlarını ve mukaddes değerlerini korumak için de çalışmakla sorumludurlar¹²⁹.

Sonuç olarak İslam, bir taraftan insanları çalışmaya, kazanmaya, kendilerinin ve diğer insanların mutluluğu için maddi ve manevî kalkınmaya çağırıp, diğer taraftan da onların, bu sorumlulukları yerine getirmekten mahrum olduklarını ilan edemez. Bu yüzden, rızıkların Allah tarafından belirlendiği, çabıyla bunun asla değişmeyeceği yönündeki inanç, insanın özgürlük ve sorumluluğuyla bağdaşamayacağı gibi, İslam'ın temel zihniyetiyle de uyuşmaz.

3. İktisadî Hayata Yönelik Gözlemler Açısından

Daha önce belirtildiği gibi, iktisadî faaliyetler Allah'ın yarattığı güneş, hava, toprak, su, madenler, elementler, kısaca evrendeki tabiat unsurları olmadan gerçekleştirilemez. Ancak bunlar vasıtasıyla yürütülen iktisadî faaliyetlerde devreye insan girer. Zira ekonomik faaliyetler, yapısal düzeyde, yani kendilerini oluşturan çeşitli öğelerin karşılıklı oranları ve ilişkileri içinde ele alındıklarında, bunların belli bir sosyal ortamda gelişip seyrettikleri ve insanların çok yönlü ve nitelikli davranış ve tutumlarının izlerini taşıdıkları bir gerçektir. Sadece ekonomik yapı değil, diğer yapılara da uzanan ve onları da içeren demografik, psikolojik ve sosyolojik ilişkiler ve oranlar söz konusudur¹³⁰. Örneğin yapılan alan araştırmalarında, yoksulluk gibi bir sonucun ortaya çıkmasında işsizlik, eğitimsizlik, sağlık ve çevre sorunlarının etkili olduğu görülmektedir¹³¹.

Ayrıca, ülkelerarası gelir dağılımındaki eşitsizlik, bir taraftan bazı ülkelerin bilimsel ve teknolojik sahadaki ilerlemesine bağlı iken, diğer taraftan da izlenen milli ve küresel ekonomik politikalara bağlıdır¹³². Araştırmalar, bugün dünyada var olan yoksulluğun büyük oranda bu gibi nedenlerden kaynaklandığını göstermektedir. Batılıların 1500'lü yıllarda deniz aşırı seyahatlerle elde etmeye başladıkları sermaye, bugünkü adaletsizliklerin başlangıç noktası olarak kabul edilmektedir. 19. yüzyıldaki sömürgeleştirme süre-

127) Buhari, Zekat, 53, Buyû, 15, 50; Müslim, Kader, 34; Tirmizî, Buyû, 4; Ebu Davud, Zekat, 24; Ahmed b. Hanbel, IV, 141.

128) Bkz. Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din, İslam, Tasavvuf ve Çözümle Devri İktisat Ahlâkı*, İstanbul 1981, s.70; Yusuf el-Kardâvî, *Fakirlik Problemi Karşısında İslam*, çev. Abdulvehhab Öztürk, Ankara 1975, s. 31; Ramazan Altıntaş, "Yazgıcı ve Özgürlükçü Tevekkül Anlayışının Çalışma Hayatına Etkileri", *Dini Araştırmalar*, cilt:3, sayı:7, Mayıs-Ağustos 2000, ss.134-135.

129) Mustafa Çağrıcı, "İslam'da Eğitim-Ahlâk Meseleleri ve Toplum Kalkınması", *İslam Üzerine Düşünceler*, Ankara 1991, s.54-55.

130) Beşir Hamitoğulları, *İktisadî Sistemlerin Temelleri*, Ankara 1984, s.157.

131) A.Esra Aslan- Ahmet Emre Bilgili, "Yoksulluk Algısı, İfadeleme Tarzı ve Tutumlar -Bir İçerik Analizi Örneği- *Yoksulluk Sempozyumu*, I, 324-340.

132) Durmuş Hocaoglu, "Küreselleşme, Küresel Köy, Küresel Yağma ve Küresel Yoksulluk", *Yoksulluk Sempozyumu*, I, 292; Halil Mutioğlu, "Sefaletin Küreselleşmesi", *Yoksulluk Sempozyumu*, I, 302.

ci ve halen içinde yaşadığımız küreselleşmenin getirdiği olumsuzluk ve haksızlıklar ise, mevcut adaletsizlikleri daha da artırmaktadır¹³³.

Fiyat konusunda da aynı şeyleri söylemek mümkündür. Sözelimi, uygulanan ekonomik modelin, devletçi veya liberal model olmasına göre, fiyatları belirleyen unsurlar değişebilir. Yine arz ve talebi etkileyen çok sayıda insan kaynaklı faktörden bahsedilebilir. Uluslararası ilişkiler, savaş ve barış ortamları, spekülâtif hareketler, krizler, dünyanın başka yerlerinde gelişen siyasi ve ekonomik olaylar ve daha başka sebepler de mal ve hizmetlerin fiyatlarına tesir etmektedir¹³⁴. Elbette bir malın ekonomik değerinde, Allah'ın varlık düzenini bu şekilde inşa etmesinin tesiri vardır. Zira bütün nimetleri de, onları talep eden insanı da yaratan Allah'tır. Ayrıca O'nun emir ve nehiyleri bir şeyin madde değerini belirlemede etkilidir. Meselenin bu ilahî boyutunu göz ardı etmek mümkün değildir. Ancak, yalnızca bu açıdan değerlendirerek, insan irade ve ilişkilerinin etkisini adeta sıradan sebepler gibi görüp, fiyatların Allah tarafından belirlendiğini söylemek yaşanan olguya uygun/vakıya mutabık düşmez.

Sonuç

İnsan hayatının önemli bir bölümünü işgal eden iktisadî faaliyetler, diğer İslamî disiplinlerin yanında, Kelâm'ın da konuları arasında yer almıştır. Klasik kelamcılar, "rı-zık" ve "fiyat" konu başlıkları altında iktisadî faaliyetlere ilişkin birtakım görüşler ileri sürmüşlerdir. Onların, iktisadî faaliyetleri ele alış tarzı, elbetteki bir iktisatçı gibi değildir. Kelamcılar, mesleği daha ziyade, Allah'ın ilim, irade yaratma ve adalet gibi sıfatları ve insan fiilleri açısından incelemişlerdir. Mutezile Allah'ın, yalnızca helal olan şeyleri rızık olarak verdiğini haramın Allah'a izafe edilemeyeceğini savunmuştur. Ehl-i sünnet ise, Allah'ın yaratmasıyla meydana geldiği için, haram da olsa, bütün rızıkların Allah'a izafe edilmesi gerektiğini söylemiştir. Kelamcıların tartıştığı diğer bir husus da, rızıkların ezeli takdirle ilişkisidir. Mutezile, rızık elde etmede, Allah'ın koyduğu carî kanunların (adetullah) geçerli olduğunu, bu sebeple, insanın mutlaka çalışması ve sebeple-re sarılması gerektiğini söylemiştir. Bununla birlikte Mutezileye göre Allah, kulları için faydalı olduğu takdirde, dilediğinin rızkını artırabilir veya kısabilir. Ehl-i sünnet âlimleri ise, her insanın rızkının ezelden takdir edildiğini ve bunun asla değişmeyeceğini söylemişlerdir. Ancak bu, onların kendi sistemleri içinde insanı icbar eden bir şey değildir. Zira bu değişmezlik, ezeli ilim açısındandır. Bu yazılım, Allah'ın insanın davranışlarını önceden bilmesine göre olur. Buna rağmen, özellikle Eşarîlerin yorumlarında, insanın emek ve çabası yeterince vurgulanmamış, Allah'ın irade ve yaratmasının gölgesinde kalmıştır. Ayrıca, onların rızık ve fiyat konusundaki görüşleri, Allah tarafından belirlenmiş bir iktisadî hayatı çağrıştıracak bir üslup içerisinde dile getirilmiştir.

Rızıkların, Allah tarafından taksim edildiğini belirten ayetlerin literal anlamları da böyle bir algılamaya sebep olabilir. Ancak, Kur'an'ın bütünlüğünü, insanın sorumlulu-

133) Erhan Eken, "Dünya Sistemi ve Yoksulluk İlişkisi", *Yoksulluk Sempozyumu*, 1, 310.

134) Bkz. Muhit Mert, "Kelâmî Düşüncede Ekonomik Düzenin Yorumu Üzerine", *İslamî Araştırmalar*, c.16, sayı:4, 2003, s.632 vd.

ğunu ve iktisadî hayata ilişkin gözlemlerimizi bir arada değerlendirdiğimizde böyle bir sonuca varmak doğru olmaz. Kur'an, Allah'ı bütün rızıkların yaratıcısı ve faili olarak belirtir. Ancak bu insanın bu konuda hiçbir role sahip olmadığı anlamına gelmez. Şayet, böyle olsaydı Kur'an, çalışmak, kazanmak, rızık elde etmek, ticaret yapmak gibi pek çok iktisadî eylemi insana izafe etmez, insanları çalışmaya çağırmazdı. Oysa ki Allah Teâlâ, en açık bir şekilde, insanı dünyevî ve uhrevî mutluluk için çalışmaya, kazanmaya ve sorumluluklarını yerine getirmeye çağırılmış, bunu gerçekleştirme imkanlarını sunmuştur. Bu sebeple insan ve toplumların fakir yada zengin olmalarını değişmez kadere, alın yazısına, keyfî bir şekilde işleyen ilahî iradeye dayandırmak doğru değildir. Bunun yerine, iktisadî farklılıkların, Allah'ın hayata koyduğu değişim yasasına uygun olarak, tabîî bir şekilde oluştuğunu söylemek daha uygun olur. Zira, çok farklı imkan ve şartlarla karşı karşıya olan insanların iktisadî eğilim ve imkanları da birbirinden farklı olmakta, böyle olunca tabîî bir farklılaşma kendiliğinden oluşmaktadır. Bütün bunların ötesinde Kur'an, iktisadî olaylara yaklaşım tarzını önemsemektedir. Bu anlamda o, ekonomik hadiselerde inanç ve ahlakî duyarlılığın sürdürülmesini; ferdî ve sosyal sorumlulukların yerine getirilmesini ister.